

“Involta” Ilmiy Jurnal

Vebsayt: <https://involta.uz/>

МАКТАБГАЧА ЁШДАГИ БОЛАЛАР НУТҚИГА ХОС ЛЕКСИК БИРЛИКЛАР

Хосиятхон Алиева

*Қўқон давлат педагогика институти Мактабгача таълим факультети
талабаси*

Аннотация: бу мақолада болалик даврининг ўзига хос табиати, ижтимоий муҳит билан боғлиқ ҳодиса ва жараёнлар даврга мансуб шахснинг тилида ҳам ўзига хос белги-хусусиятлари билан намоён бўлиши ақс этган.

Annotation: this article reflected the peculiarities of childhood, the events and processes associates with the social environment, which are also reflected in the language of the person belonging to the period.

Калит сузлар: болалик, нутк, эртақ, уйин, безори, мультфильм.

Keywords: childhood, speech, fairy, tale, game, bully, cartoon.

Болалик даврини шартли равишда 7 ёшгача бўлган давр сифатида белгилаш мумкин. Маълумки, инсон умрининг болалик пайтлари атрофдагилар билан мулоқотга киришишнинг илк палласи, оила, боғча, мактаб

муҳити билан бевосита боғлиқ давр, жараён саналади. Бу болалик даврининг ўзига хос табиати, ижтимоий муҳит билан боғлиқ ҳодиса ва жараёнлар даврга мансуб шахсининг тилида ҳам ўзига хос белги-хусусиятлари билан намоён бўлади. Бу давр вакилининг тили ва нутқининг ўзига хослигини таъминлашда асосан катталарга мурожаат шакллари, болаларча дунёқараш, содда мулоқотга хос ифода ва воситалар салмоқли миқдорни ташкил қилади. Хусусан, ўйинчоқ, ўйин, ўйнамоқ, ўйинчоқлар дўкони, эртақ, ялмоғиз, бекинмачоқ, қизғанмоқ, қизғанчиқ, қизикмоқ, зерикмоқ, маза, ширин, эркатой, ширинлик, машина, қорбобо, қорқиз, қорбўрон, совға, боғ, боғча, боғча опа, амаки, амма, устоз, ўқитувчи, зўр, мультфильм, болажон, билағон, хўрозқанд, музқаймоқ, катта бўлмоқ, безори, тўполон қилмоқ, тортишмоқ, олишмоқ, сўкишмоқ, лақиллатмоқ, алдоқчи, қотмоқ, арғимчоқ, зумраша, чақимчи, тегажоч, одобли, дўмбоқ, *ширин чой*, *тешик кулча*, айланмоқ кабилар. Мисоллардан кўринадики, болалар нутқига хосланган лексик бирликлар предмет, белги, ҳолат, ҳаракат тушунчалари билан боғлиқлиги жиҳатидан ҳам фарқлилик касб этади. Ўйинчоқ, ўйинчоқлар дўкони, ширинлик, машина, кўғирчоқ, қорбобо, қорқиз, арча, байрам, совға, боғча, боғча опа, устоз, ўқитувчи, мультфильм, амаки, амма, болажон, хўрозқанд, музқаймоқ, арғимчоқ, бекинмачоқ, *ширин чой*, *тешик кулча* кабилар предметлик; қизғанчиқ, ширин, эркатой, зўр, безори, алдоқчи, зумраша, чақимчи, тегажоч, билағон, одобли, дўмбоқ кабилар белги; ўйнамоқ, қизғанмоқ, бекинмоқ, қизикмоқ, зерикмоқ, маза қилмоқ, катта бўлмоқ, тўполон қилмоқ, тортишмоқ, олишмоқ, сўкишмоқ, лақиллатмоқ, қотмоқ, айланмоқ кабилар ҳаракат-ҳолатни ифодаловчи хосланган бирликларга бўлинади.

Шунингдек, мазкур гуруҳга мансуб лексик бирликларни мурожаат шакллари (амаки, опоқи, амма, бобо, момо, буви, бува, опа, тоға, боғча опа, устоз, ўқитувчи, ўртоқ, оғайни каби); ўйин (бекинмачоқ, қувлашмачоқ, арғимчоқ, тез айтиш, ланди-ланди, қорбўрон каби); озиқ-овқат (*ширинчой*, кулча нон, тешик кулча, музқаймоқ, хўрозқанд, ширинлик каби); кийим-кечак

(қўлқоп, телпак, рўмол, этикча каби), телекўрсатув (Болажон, Ақлвой, Зумраша, Оқшом эртаклари каби), рухий ҳолат (қизариш, изза бўлиш, бўзариш, қараб қолиш ... каби) кабиларни ифодалаши жиҳатидан ҳам гуруҳлаш мумкин. Болалар нутқида хосланган лексик бирликлар ҳудудий қўлланиш жиҳатидан ҳам ўзига хос тарзда намоён бўлади, масалан, шевалар, оилавий муҳит таъсирида ҳам болалар нутқида ўзига хос бирликларнинг қўлланиши, хосланиши кузатилади. Бу ҳолат ҳам умумийлик ва индивидуаллик нисбатига кўра фарқлиликни келтириб чиқаради. Баъзи ҳудудда тоға, амма, ая, дада, ошна, оғайни; айрим ҳудудларда амаки, опоқи, ака, жиян, ўртоқ каби қариндошликни ифодаловчи бирликлар мурожаат шакллари сифатида қўлланиши ва хосланиши етакчилик қилишини кузатиш мумкин.

“Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да бол. (болалар нутқида оид) услубий белгиси билан берилган сўзлар 31 тани ташкил этади. Жумладан: ажи, ачомламоқ, ашша (овқат), бобов, бўжи, жиш (гўшт), иннана, кака, мамма, миёв, мимит, нанна, нинни, обош, опоқ, от-отакам, папа, пих қилмоқ, пўм, топалоқ, чоптирмоқ, чук, қиха, кубба, қувлашмачоқ, ку-ку, куқ-куқ, ҳакалак, ҳам, ҳап-ҳап, ҳо кабилар. Бу сўзлар асосан гўдаклик, илк болалик даврида болалар нутқида кузатиладиган сўзлар бўлиб, икки-уч ёшдан ошган болалар нутқида деярли ишлатилмайди. Демак, бу сўзлар болаликнинг илк палласига хосланган бирликлар сифатида қайд қилиниши лозим.

Шахснинг лингвистик, пресуппозицион компетенция ва билим даражаси ҳам лексик бирликларнинг ёш хусусиятларига кўра хосланишида алоҳида ўрин тутади. Ёш улғайган сари шахснинг тафаккур, билим даражаси, ортиб, воқеа-ҳодисаларга муносабат, атрофни илғаш доираси кенгайиб боради. Бу ҳолат эса шахснинг тили ва нутқида ҳам ўз таъсирини ўтказиши табиий.

Ёш болаларга хос хатти-ҳаракат, болаларча беғуборлик ва дунёқараш, атрофдагиларга муносабат каби омиллар муайян даврга мансуб шахснинг тили

ва нутқиға ҳам таъсир қилади, сўзларни танлаш, қўллашда ҳам ўзига хос ёндашув кузатилади. Масалан, болалар нутқида фаол қўлланувчи безори, тўполон қилмоқ, катта бўлмоқ, ёмон, яхши сўзларининг лисоний маъноси нутқий хосланиш ва воқеланишида ҳам ўзига хос хусусиятлар намоён бўлади, алоҳида ифода ва қуршовларни талаб қилади. Бу ҳолатни безори лексемаси мисолида кузатишга ҳаракат қиламиз. Изоҳли луғатда безори куйидагича тавсифланган: “**БЕЗОРИ** [ф. – нафрат, ёмон кўриш, жонга тегиш] Ножўя хатти-ҳаракатлари билан ижтимоий тартибни, кўпчиликнинг тинчлигини бузувчи, ҳаммани безор қилувчи. *Бетамизда бет бўлмас, безорида уят бўлмас.* Мақол. *Безоридан ҳамма безор.* Мақол. // *Ойим билан дадам мени жуда эркалатиб юборишган эмиш, шу кетишида кетаверсам, мендан қипқизил безори чиқар эмиш.* Х.Тўхтабоев, Сарик девни миниб.”¹ Келтирилган изоҳда безори сўзининг маъно таркибида “ножўя хатти-ҳаракат”, “ижтимоий тартиб ва тинчликни бузувчи” маъно бўлакчалари ушбу лексеманинг лисоний маъносини таркиб топтиришда етакчилик қилади. Белги билдирувчи мазкур лексема безори шахс, безорилар қўлга олинди, безори болаларга қўшилмоқ, безоридан юрт безор каби қуршовларга асосланилса, салбийлик белгисини яққол намоён қилади. Бироқ ушбу лексеманинг болалар нутқида қўлланувчи, ўртоғим безори, безори бола, безори қиз каби қуршовларда намоён бўлувчи маъносида салбийлик кучсизланган, чунки болаларча қараш, беғуборлик бу лексик маънонинг ўзига хос тарзда воқеланишига сабаб бўлган. Бу каби қўлланишларда тўполончи, тегажок, халақит берувчи каби маъноларга яқинлик кузатилиб, салбий баҳо кучсизлиги юзага келган. Бу бирлик маъносидаги ушбу ўзгариш болаларча муносабат, қарашнинг натижаси сифатида баҳоланиши лозим бўлади. Ана шу ҳолат безори сўзининг болалар нутқиға хосланишидаги муҳим, прагматик омил сифатида хизмат қилади. Умумтил лексикасидаги *безори* лексемаси бир маъноли бўлиб, муайян нутққа хосланишида бирдан ортиқ маънога ҳам эга бўлиши мумкин. Болалар нутқида

назарида безори деганда халақит берувчи, тўполончи кабилар ҳам англашилади, бу эса *безори* сўзининг маънолари миқдорига ҳам таъсир қилиб, унинг хосланган лексик қатламда *тўполончи*, *зумраша*, *шўх* каби сўзлар билан маънодошлик муносабатини ҳосил қилишга олиб келади.

Бола шахсининг ижтимоий ҳаёти, фаолиятида тенгдошлар билан мулоқот, турли ўйинларга қизиқиш, ширин ва мазали таомларга бўлган иштиёқ, ўзидан катталарнинг хатти-ҳаракатига бўлган муносабат кабилар унинг нутқида ҳам намоён бўлиши ҳақида етарли даражада гапирилган.

Кузатиш ва таҳлилларни болалар нутқида хосланган бирликлар гуруҳига мансуб айрим сўзларнинг маъновий таркиби ва тавсифи, хосланиш омиллари юзасидан давом эттираемиз.

Қизғанмоқ лексемаси ҳам болалар нутқида хосланганлик даражаси юқори бўлган бирликлардан саналади. Бу бирликнинг маъно ва вазифаси хусусида фикр юритишдан олдин унинг изоҳли луғатдаги лексикографик тавсифига эътибор қаратиш мақсадга мувофиқ: “**ҚИЗҒАНМОҚ 1** Бирор нарсани сарфлашга ёки бировга беришга оғринмоқ, эсиз деб билмоқ, ҳайф кўрмоқ, аямоқ. *Айрон сўраб келгандан челагингни ҳам қизғанма*. Мақол. **2** Ачинмоқ, раҳми келмоқ. *Қизған, она, ўксизни, Ўша қутқазди бизни*. Ҳ.Олимжон. **3** Бекор кетмаслик ҳаракатини қилмоқ, ҳайф бўлмасликни ўйламоқ. *Бугун ҳеч қаерга бормадим — ишимни қизғандим*. **4 с.т.** Рашк қилмоқ. *-Абдуваҳобнинг турқини худо кўтарсин, ундан хотин қизғанадиган ўрни йўқ. Уни номаҳрам деб бўлмайди, одам эмас — қул, — дейишарди*. Ш. Тошматов, Эрк қуши. **5** Ўзига тегишли нарсага (мас, боласига) тегиниш, даҳл этишга йўл қўймаслик ҳолатида бўлмоқ, шундай хусусият (одат)га эга бўлмоқ (асосан, жониворлар ҳақида). *Совлиқ боласини қизғаниб, уларга ёвқараиш қиларди*. С.Аҳмад, Юлдуз.”² Изоҳдан маълумки, *қизғанмоқ* бешта алоҳида маънога эга бирлик, яъни кўп маъноли ҳолат феъли сифатида тавсифланган. Маънолар таркибидаги 1 “бирор нарсани сарфлашга ёки бировга беришга

оғринмоқ, эсиз деб билмоқ, ҳайф кўрмоқ, аямоқ”; **2** “ачинмоқ, раҳми келмоқ”; **3** “бекор кетмаслик ҳаракатини қилмоқ, ҳайф бўлмасликни ўйламоқ”; **4 с.т.** “рашк қилмоқ”; **5** “ўзига тегишли нарсага тегиниш, дахл этишга йўл қўймаслик ҳолатида бўлмоқ” семемалар орасидан қайд қилинган 1-маънодаги “кўпроқ ўзиники деб билган нарса-буюмни бировга бермаслик” маъно бўлакчаси ушбу сўзнинг болалар нутқида хосланишида асос бўлиб хизмат қилган. Бундан ташқари, энг яқин киши сифатида бўлган шахсга нисбатан ҳам атрофдагиларнинг яқин бўлишига йўл бермаслик ҳолати ҳам ушбу лексик бирликнинг болалар нутқида хосланишини таъминловчи алоҳида омил сифатида қайд қилиш лозим. Бу ҳолатни ёш болалар фаолиятига дахлдор жараённи ифодаловчи *онасини қизганмоқ, опасини қизганмоқ* каби қуршовлар орқали ҳам кузатиш мумкин. Шунга асосан, болалар нутқида хосланган *қизганмоқ* феълнинг икки маъносини алоҳида ажратиш мумкин бўлади: 1 “кўпроқ ўзиники деб билган нарса-буюмни бировга бермаслик ҳолатида бўлмоқ”. 2 энг яқин кишисига нисбатан атрофдагиларнинг яқин бўлишига йўл бермаслик ҳолатида бўлмоқ. Изоҳли луғатда қайд этилган **2** “ачинмоқ, раҳми келмоқ”; **3** “бекор кетмаслик ҳаракатини қилмоқ, ҳайф бўлмасликни ўйламоқ”; **4 с.т.** “рашк қилмоқ” маънолар болалар нутқида хосланган қизганмоқ феълида маъно таркибида кучсизланган, дейиш мумкин.

Қизганмоқ феъли асосида ясалган *қизганчиқ* сўзи ҳам болалар нутқида хосланган бирлик саналади. Изоҳли луғатда *қизганчиқ* сўзи “**1** Нарсасини бировдан аяйдиган; бахил. **2** Рашкчи; ҳасадчи.”³ маъноларига эга кўп маъноли лексема сифатида тавсифланади. Бу бирликнинг 1-маъноси (нарсасини бировдан аяйдиган) унинг болалар нутқида хосланишида асос сифатида хизмат қилади. 2-маъно эса мазкур лексеманинг хосланган ҳолатида кузатилмайди. Чунки рашк қилиш, ҳасад қилиш, айниқса, ёш болалар туйғусида қизғаниш каби тўлақонли шаклланмаган, англаб олинмаган бўлади. Шунга кўра, “нарс-буюминини бошқалардан аяйдиган, қизғонадиган” маъноси

хосланган маъно сифатида қаралиши лозим бўлади. Умумистеъмолдаги кўп маъноли бирликнинг бир маъноли бирлик мавқега ўтишини шу биргина мисол орқали ҳам кузатиш мумкин. Демак, умумтилдаги кўпмаъноли бирлик муайян бир нутққа хосланганда бир маъноли бирлик сифатида бўлиши мумкин, яъни маънолардан бири хосланиши рўй беради. Бу эса лексик бирликлар хосланишидан ташқари семемалардан бирининг хосланиши деган алоҳида лингвистик ҳодисанинг мавжудлигини кўрсатади.

Шу ўринда яна бир ҳолатга диққат қаратиш мақсадга мувофиқ. “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да *бахил, хасис, зикна* сўзларининг изоҳида *қизганчиқ* сўзи уларга нисбатан синоним сифатида қайд қилинади. Аслида *қизганчиқ* сўзида салбий баҳо *бахил, хасис, зикна* сўзларига нисбатан сезиларсиз. “Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати”да ушбу сўзларнинг синонимик қатори ҳам келтирилган: “ХАСИС, БАХИЛ, ПИШИҚ, ҚУРУМСОҚ, ЗИҚНА, НОКАС, НОКАСТА, ҚИЗҒАНЧИҚ, ҚОҚВОШ, МУМСИК, ЎЛАРМОН, ҲАРИС, ҚАТТИҚ, ДЎҚОЛ. Сарф-харажатга ҳаддан ташқари феъли тор. **Бахил, қоқвош, нокаста, нокас** ўзга учун бўладиган сарф-харажатга пишиқ маъносини билдиради. **Хасис, зикна, қурумсоқ, мумсик** сўзлари ўзи учун, шунингдек, ўзга учун бўладиган сарф-харажатга ҳаддан ташқари пишиқ маъносида қўлланаверади. **Мумсик** нисбатан кам қўлланади.”⁴ Маънодош бирликларнинг изоҳида *қизганчиқ* сўзига алоҳида тавсиф берилмаган. *Бахил, хасис, зикна* каби сўзлар билан *қизганчиқ* сўзининг ўзаро маънодошлик муносабатида бўлиш даражаси жуда кучсиз эканлигини болалар нутқида хосланиши орқали ҳам асослаш мумкин.

Юқоридаги ҳолатлар болалар нутқида хосланган лексик бирликларни маъно таркиби жиҳатидан бир маъноли ва кўп маъноли бирликлар гуруҳига ҳам ажратиш мумкинлигидан далолат беради.

Болалар нутқида хосланган бирликлардан яна бири сифатида *қарашмоқ* лексемасини ҳам қайд қилиш мумкин. *Қарашмоқ* лексемасининг болалар

нутқига хосланиши ўзбекона маданият, қадриятлар асосида рўй беради. Чунки ўзбек оиласида ёш болаларнинг оила, уй, рўзғор юмушларига кўмаклашиш, ўзидан катталарнинг ишларига ёрдамлашиш тушунчаси азалдан ўзбек халқи маданияти, урф-одат, анъана ва қадриятларида ўз ўрнига эга. Шунинг асосида болалар тили ва мулоқотида ҳам *қарашмоқ* лексемасининг фаол ва тез-тез қўлланиши кузатилади. Ёш улғайганда уй-рўзғор, кундалик вазифалар бажарилиши ўз-ўзидан ёши катталар ёки вояга етган, мустақил ҳаёт жабҳасига кирган шахсларнинг зиммасида бўлади. Шунинг учун болалар нутқига нисбатан ўрта ёшлилар ёки кексалар нутқида *қарашмоқ* лексемасининг фаоллиги унча сезилмайди. Болалар мулоқотида, суҳбати жараёнида *қарашмоқ* сўзи кўп бора ишлатилишини кузатамиз. Бу сўз кўп маъноли лексема сифатида қуйидагича изоҳига эга: “**ҚАРАШМОҚ 1 Қарамок** фл.бирг.н. *Болалар ялт этиб Ғуломжонга қарашди*. М.Исмоилий, Фарғона т. о. *Қизлар бир-бирига қарашиб олдилар*. Ойдин, Юрагида ўти бор. **2 Ёрдам бермоқ, кўмаклашмоқ, ёрдамлашмоқ.** *Қизча онасининг ишларига қараша бошлади*”⁵. *Қарашмоқ* сўзининг 1-маъносидан ўсиб чиққан “ўзгага бирон юмушни бажаришда жисмоний жиҳатдан қўллаб-қувватлаш, ёрдам бериш, кўмаклашиш” деган 2-маъноси асосида болалар нутқига хосланишини эътиборга олиш керак. *Онасига қарашмоқ, уй ишларига қарашмоқ, катталарга қарашмоқ, бобосига қарашмоқ, қўшнисига қарашмоқ, ўртоғига қарашмоқ* каби қуршовларда биз назарда тутаётган маъно воқеланиб, унинг болалар нутқига хосланишида асос вазифани бажариб келади.

Ўйин сўзи ҳам болалар нутқига хосланиш даражаси юқори бўлган бирликлар сирасида қайд қилинади. Изоҳли луғатда ушбу лексема қуйидагича тавсифланади: “**ЎЙИН 1** Кўнгил очиш, дам олиш, тарбиялаш мақсадида қилинадиган эркин ҳаракат ёки машғулот. **2** Бошқалар билан мусобақа қилиш учун маълум қоидалар асосида ўтказиладиган машғулот. **3** Ўртага пул ёки нарса тикиб ўтказиладиган машғулот; қимор. **4** Ритмик ҳаракатлар ва

мимикалар уйғунлигидан иборат санъат; рақс. **5 кўчма** Парвоз вақтида шох уриб (ташлаб) қилинадиган енгил, ёқимли ҳаракат. **6 с.т.** Спектакль, концерт, цирк томошаси ва ш.к. **7 кўчма** Бетартиб, бироқ ўзига хос жозибали ҳаракат (хайвон ва нарсалар ҳақида). **8 кўчма** Эрмак тарзидаги ҳаракат, қилиқ ва ш.к. **9 с.т.** Унчалик қийин, мушкул бўлмаган иш ҳақида. **10 с.т.** Суюғоёқ, бузуқ аёл ҳақида. Ўйин сўзининг лексикографик талқинида 10 та маъно фарқланган бўлиб, шундан **1-маъно** (Кўнгил очиш, дам олиш, тарбиялаш мақсадида қилинадиган эркин ҳаракат ёки машғулот), **2-маъно** (Бошқалар билан мусобақа қилиш учун маълум қоидалар асосида ўтказиладиган машғулот) ва 8-маъно (Эрмак тарзидаги ҳаракат, қилиқ ва ш.к.) болалар нутқига хосланишда иштирок этади. Асосан ўйин лексемасининг “кўнгил очиш, дам олиш” маъно бўлаги ўйин ўйнамоқ, ўйинни бирга ўйнамоқ, болалар билан ўйин ўйнамоқ, кечгача ўйин ўйнамоқ, ҳар куни ўйин ўйнамоқ, қизиқарли ўйин, галати ўйин, ўйинга берилмоқ, ўйинга қизиқиб кетмоқ, фикру хаёли ўйин, ўйинда ютқазмоқ каби қуршовларда яққол намоён бўлади. “Кўнгил очиш, дам олиш”, “мусобақа машғулоти” маъноларидан ташқари “эрмак тарзидаги ҳаракат, қилиқ” тарзида белгиланган 8-маъносига алоқадор бўлган **ўйин қилмоқ барқарор бирикмаси** ҳам “мазах, кулгига олиш тарзидаги ҳаракат, қилиқ қилмоқ” маъноси билан болалар нутқига хосланган алоҳида бирлик мавқеини эгаллайди. Кўринадики, ўйин лексемасининг изоҳли луғатимизда қайд қилинган 10 та маъносидан фақат 3 та маъноси хосланиш жараёнига алоқадорлик касб этмоқда, қолган маънолар эса болалар нутқига хосланган ўйин сўзининг маъно таркибидан ўрин олмаган деб ҳисоблаш мумкин.

Болалар нутқига хосланган бирликлар сифатида таҳлил қилинган лексик бирликларнинг маъно таркиби, қўлланиш имконият ва қуршовлари уларнинг хосланишида бош ва ҳосила маънолар ҳам фаол иштирок этишини кўрсатиб турибди.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. 1-жилд. – Тошкент: **Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006.** – Б. 214.
2. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. 5-жилд. – Тошкент: **Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2008.** – Б. 282.
3. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. 5-жилд. – Тошкент: **Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2008.** – Б. 283.
4. Ҳожиев А. Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1974. – Б. 211.
5. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. 5-жилд. – Тошкент: **Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2008.** – Б. 248.